

ПОЧАТОК БУДІВНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ 1991 – 1993 РР.

Розглядаються фактори впливу зовнішньополітичних чинників, зокрема Співдружності Незалежних Держав, на військове будівництво в Російській Федерації в 1991 – 1993 рр.

Рассматриваются факторы влияния внешнеполитических факторов, в частности Содружеству Независимых Государств, на военное строительство в Российской Федерации в 1991 – 1993 гг.

Питання про вплив країн СНД на розвиток Збройних Сил Російської Федерації, незважаючи на його наочність, практично не вивчено в літературі. В історіографії присутня констатація факту зв'язку воєнної політики Росії із оформленням СНД, але конкретний механізм його не розглядався. Навіть в монографії С. Ткаченко і С. Петермана, яка вже в самій назві передбачає розгляд цього питання, воно обійдене стороною [1]. Між тим, саме розвиток процесів в республіках СРСР, а потім в перші місяці існування СНД виявився вирішальним для визначення шляхів подальшої еволюції військового будівництва. Метою і завданням роботи автор ставить дослідження факторів впливу зовнішньополітичних чинників, зокрема Співдружності Незалежних Держав, на військове будівництво в Російській Федерації в 1991 – 1993 рр.

Серпнева криза 1991 р. стрімко підштовхнула розвиток політичних подій в СРСР. Вже в його ході протиборчі сторони апелювали до армії, розраховували на активне використання її силової ваги в свою користь [2]. Проте, як це добре показують спогади військових, наприклад Л. Грачова, К. Кобець, О. Лебеда, В. Баранця [3], і вище командування, і офіцери та рядовий склад перебували в розгубленості, настільки несподівано розвивались події.

Разом з тим, саме 19 серпня 1991 р. президент РСФСР Б.М. Єльцин подав приклад нового підходу до ЗС. Своім указом № 61 він перевів МО СРСР, як і інші органи влади, які діяли на території РСФСР, у своє безпосереднє підпорядкування. Наслідком «серпневого путчу» у Москві було прийняття Акту проголошення незалежності України, який поклав початок іншим діям України. Вже 24 серпня Верховна рада прийняла постанову «Про військові Формування в Україні», що складалася всього з трьох пунктів, які в подальшому визначили долю ЗС СРСР: «1. Підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території Республіки Верховній Раді України. 2. Утворити Міністерство Оборони України. 3. Урядові України приступити до створення Збройних Сил України» [4]. Таким чином, Україна, підпорядкувавши собі частини ЗС СРСР, які розташовувалися на її території, тільки наслідувала приклад РСФСР.

Наступним кроком України по відношенню до армії стала «Заява Президії Верховної Ради України щодо Збройних Сил України» від 22 листопада 1991 р. В ній говорилось що «рішення Верховної ради СРСР від 4 і 14 листопада 1991 р. про збереження єдиних Збройних Сил і ігнорування Міністерством Оборони Союзу конституційного права суверенної України на створення Збройних Сил не відповідають законодавчим актам України. Україна створює власні Збройні Сили шляхом реформування військових угруповань, які зараз дислокуються на її території» [5].

У відповідь на заяви українського парламенту керівники восьми республік: Б. Єльцин, С. Шушкевич, Н. Назарбаєв, І. Карімов, А. Муталібов, А. Акаєв, С. Ніязов,

А. Іскандеров і президент СРСР М. Горбачов звернулися до Верховної ради України, намагаючись умовити її не розривати Союзного договору і не ламати ЗС. Звернення в той же день було розглянуто на засіданні парламенту України, де були прийняті проекти законів «Про оборону України» та «Про Збройні Сили України».

8 грудня 1991 р. керівники трьох держав – Росії, Білорусі і України на зустрічі під Мінськом підготували і підписали угоду про створення СНД. В угоді констатувались припинення існування СРСР, поява на його просторі нових незалежних держав і утворення нового формування – СНД. Нове російське керівництво планувало відігравати традиційну роль лідера відносно колишніх радянських республік, надавши цьому зовнішнього демократичного обриса. Це яскраво засвідчила шоста стаття підписаної угоди, яка зафіксувала збереження загального військово-стратегічного простору країн-учасниць [6].

Проте інші країни вважали, що шоста стаття охоплювала тільки війська стратегічного призначення і не поширювалась на інші види військ. Тому 12 грудня президент України підписав указ «Про Збройні Сили України» [7]. У відповідності з ним передбачалось на базі Київського, Одеського і Прикарпатського воєнних округів, сил Чорноморського флоту, інших військових формувань, які дислокувались на території України, створити ЗС України.

21 грудня того самого року на зустрічі в м. Алма-Ата склад СНД було значно розширено. Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, а також Вірменія, Молдова, Азербайджан підписали Декларацію про приєднання до СНД. Поза рамками Співдружності залишились Грузія і країни Балтії. Склалася така ситуація, коли держави стали незалежними, а питання ЗС колишнього СРСР залишилося відкритим. Росія, як правонаступниця СРСР, прагнула залишити ЗС єдиними під керівництвом колишнього МО СРСР, зараз головнокомандування ЗС СНД, по меншій мірі на перехідний період протягом двох-трьох років, поки в державах будуть розбудовані власні армії [8].

Певною мірою з таким підходом були згодні і офіцери ЗС. Більша частина їх з тривогою поставилася до розпаду СРСР. Тому вони в більшості підтримали компанію, спрямовану проти формування національних армій. В з'єднаннях і округах пройшли офіцерські збори, їх учасники звернулися до президентів незалежних держав, міністрів оборони і головнокомандувача ЗС СНД, висловлюючи стурбованість з приводу розпаду єдиних ЗС, що намітився [9].

Україна зайняла з військових питань тверду позицію, прагнучи одразу, без перехідного періоду, створити власні ЗС. 30 грудня в Мінську голови держав СНД узгодили послідовну реалізацію державами права на створення власних Збройних Сил. Для України це відкривало дорогу до повноцінного процесу створення української армії, починаючи з 3 січня 1992 р. [10]. Тож, з 3 січня 1992 р. Україна розпочала приводити військові частини до республіканської присяги, хоча ніякої домовленості «про послідовність реалізації» планів створення власних ЗС, на думку вищого військового командування, ще не було.

Складна ситуація була і в інших республіках колишнього СРСР. Так, в Азербайджані 9 січня 1992 р. Гейдар Алієв відкрито заявив по телебаченню: якщо техніка, озброєння і матеріальні засоби не будуть віддані, я загину сам, проллю кров народу, відкрию кордон із Туреччиною і Іраном і об'явлю про це всьому світові [11]. Таким чином, вже невдовзі після розпаду СРСР Росія залишилась, за висловом Ф. Вальтера, з «ампутованою» армією [12]. Приведення до національної присяги військовослужбовців викликало в РФ майже однозначно негативну реакцію. Подібну позицію зайняла і більшість генералів, які командували військами в колишніх республіках СНД. 9 січня 1992 р. в Києві відбулася нарада президента Л.М. Кравчука з керівним складом ЗС, дислокованих в Україні. Командувачі трьох з чотирьох округів і Чорноморського флоту рішуче заявили про неготовність до прийняття присяги військ і

про недоцільність поспішного здійснення цього акту. Єдине питання, до якого керівники держав підійшли з взаєморозумінням, стосувалося проблеми контролю і знищення ядерної зброї [13].

17 січня 1992 р. головнокомандування ЗС, буцімто за вимогами офіцерів з'єднань і частин ЗС організувало проведення в Москві всеармійських офіцерських зборів. В їх роботі взяли участь близько 5 тисяч делегатів. На збори були запрошені керівники усіх незалежних держав. Учасники зборів склали «Звернення до народів, парламентів, голів урядів співдружності незалежних держав і особовому складу Збройних Сил». «...Ми закликаємо на перехідний період зберегти цілісність державного кордону, єдину систему безпеки. Вимагаємо в максимально короткі строки прийняти на міждержавному рівні в Співдружності узгоджені закони щодо Збройних Сил. Ми не будемо втручатися в політику і вирішувати питання про устрій і владу в незалежних державах – це справа народу. Наша справа – не щадити своєї крові і самого життя, обороняючи його інтереси» [14]. Збори змусили політиків і керівників держав негайно розпочати переговори з військових питань. Прямо на зборах президент Казахстану Н. Назарбаєв оголосив «Заяву голів дев'яти держав Співдружності з військових питань», в якій містилось зобов'язання в найближчий час прийняти угоду на міждержавному рівні про статус ЗС. Незважаючи на московське засідання, у військових частинах, що розташовувалися на теренах України, продовжився процес прийняття української присяги.

Вирішальним в долі ЗС став лютий 1992 р. 14 лютого голова Верховної ради Республіки Беларусь відкрив засідання голів урядів Співдружності. На зустріч прибули делегації 11 держав СНД. Делегація Грузії була присутня як спостерігач. Розглядалось одне питання майбутнього ЗС. Після заяви міністра оборони України генерал-полковника К. Морозова про створення власної української армії і готовності ряду інших держав іти шляхом України, питання про єдині Збройні Сили відпало саме по собі [15]. Було прийнято рішення про створення Об'єднаних ЗС СНД у складі стратегічних сил і сил загального призначення. В Україні, Азербайджану і Білорусі відносно Об'єднаних ЗС залишилася власна думка.

На інших позиціях стояли керівники усіх 11 країн в соціальних питаннях. 14 лютого сторони підписали «Угоду між державами-учасниками СНД про соціальні і правові гарантії військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби, і членів їх сімей» [16]. В цьому підході країн СНД і вимоги всеармійських зборів збігалися. Щодо питання єдиного оборонного бюджету і порядку фінансування Об'єднаних ЗС Співдружності, то за заявою президента Л.М. Кравчука були знайдені «Практичні підходи до його рішення і визначилися дві позиції – одні держави за Об'єднані Збройні Сили, а інші мали намір або вже створили власні Збройні Сили, тому і відношення до формування оборонного бюджету різне [17].

Наступна зустріч голів держав СНД відбулася 20 березня в Києві. На ній було завершено правове оформлення Об'єднаних ЗС, обговорено коло питань з державних кордонів, визначено за що в питаннях оборони відповідає Рада голів держав, Рада голів урядів. До держав, які прийняли рішення про будівництво власних армій була застосована більш м'яка форма керування – оперативна, а інші, наприклад Казахстан, які не створювали власних армій, делегували центральному керівництву рішення бойової підготовки і комплектування. Український парламент прийняв пакет документів щодо власних ЗС і визначив, що вони не входять до Об'єднаних ЗС і не підпорядковуються головному командуванню, зокрема Стратегічним Силам. Всі солдати і сержанти, що були призвані з інших республік, повинні були до 1 липня 1992 р. залишити межі України.

Питання військової спадщини колишнього СРСР на київській зустрічі вирішене так і не було. Запропонований Росією «загальний показник» для розподілу зброї між

державами СНД, який складався із площі, населення і протяжність кордонів не було прийнято.

На київській зустрічі навколо питання Чорноморського флоту між Україною і Росією розгорнулася справжня боротьба. Росія пропонувала зберегти ЧФ як складову частину Об'єднаних ЗС СНД, виділивши Україні для створення власного флоту 22% сил ЧФ. Україна ж прагнула підпорядкувати флот по територіальному принципу [18]. Отже, в перші місяці 1992 р. частина держав СНД швидкими темпами почали будувати національні армії, а Росія продовжувала очолювати Об'єднані ЗС СНД, не маючи своєї армії.

Тоді керівництво РФ підійшло до питання по-іншому і в середині березня президент РФ Б.М. Єльцин одночасно виконував функції міністра оборони. 11 квітня 1992 р. була створена «Державна комісія з будівництва МО, армії і флоту РФ», яку очолив генерал-полковник Д.А. Волгогонов [19]. До її завдання входило проведення термінового оформлення під юрисдикцію РФ всіх частин, які знаходилися на її території, а також в Німеччині, Монголії і ті частини, які виявилися не взяті під юрисдикцію республік СНД. Російська армія мала на базі Об'єднаних ЗС СНД. МО і Генштаб колишнього СРСР ставали структурами майбутніх ЗС РФ. Росія взяла під свою юрисдикцію ті частини, які не ввійшли до складу національних формувань і припинила фінансування всіх останніх. Потім планувалося скоротити двохмільйонну армію до 1300 тис. чоловік [20].

Деяко пізніше, влітку 1992 р. українські журналісти так відмітили особливості будівництва Російської та Української армій: «до власних Збройних Сил, – зазначали на сторінках газети «Голос України», – ми з Росією йдемо різними шляхами. Україна спершу створила законодавчу базу для власної армії, а вже потім стала формувати конкретні підрозділи. Росія ж зробила навпаки» [21].

Законодавчо шлях до ЗС РФ був відкритий заявою Верховної ради РФ «Про пріоритети воєнної політики Російської Федерації», в якій ставилося завдання необхідності створення російської армії [22]. Отож, 7 травня 1992 р. з'явився указ президента РФ «Про створення Збройних Сил Російської Федерації» [23]. Це привело до погодження між Україною і Росією щодо питання, які складові ЗС вважати стратегічними. Тобто, у підпорядкуванні Об'єднаних ЗС СНД залишалися тільки частини, оснащені ядерною зброєю [24]. І вже на чергову зустріч голів держав СНД, яка відбулася 15 травня в Ташкенті, Росія прибула маючи власні ЗС. Головним документом, прийнятим на зустрічі, став Договір про колективну безпеку, відомий також як Ташкентський договір. Його підписали шість країн (Казахстан, Росія, Вірменія, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан), які вважали, що підпис документа іншими країнами – питання часу. Договір «зобов'язав країни СНД не тільки до військової співпраці, але і чітко декларував принципи військової допомоги. Було зазначено, що в разі агресії проти одного з учасників угоди всі останні будуть розглядати це як акт агресії проти них усіх» [25].

Другим важливим документом, підписаним на зустрічі була «Заява голів держав-учасників СНД про скорочення збройних Сил колишнього СРСР». В ньому вказувалося, що «держави СНД підтверджують свої наміри скоротити Збройні Сили в узгоджені між ними строки і зобов'язуються не приймати односторонніх рішень, які могли б нанести збиток виконанню міжнародних зобов'язань колишнього СРСР» [26]. Заяву підписали одинадцять держав СНД. Україна на зустрічі в Ташкенті відверто заявила про своє відсторонення від Об'єднаних ЗС СНД.

Ташкентський договір проголосив створення системи колективної безпеки країн-учасниць, заклав основи російсько воєнної дислокації на пострадянському просторі. Головне, що він відобразив наміри РФ створити таку систему безпеки на просторі колишнього СРСР, яка б стала, поряд із США і НАТО, ще одним полюсом сили в тому багатополлярному світі, який бачили в перспективі російське керівництво на чолі з Б. Єльциним. Через військову присутність у формі військових баз РФ передбачала

посилити свій вплив в країнах СНД. Недаремно саме тоді, в першу чергу, на Заході, а потім і в Росії критики Б. Єльцина визначили новий курс Росії як імперіалізм [27].

Після ташкентської зустрічі процес формування національних ЗС став незворотнім. Держави так і не змогли домовитися про розподіл ЗС СРСР. РФ, яка до останнього моменту намагалася зберегти цілими ЗС колишнього СРСР, також приступила до створення власних ЗС, взявши під свою юрисдикцію всі частини і з'єднання, які знаходилися за кордоном СРСР в усіх «гарячих точках». Одним із значних факторів, який сприяв зацікавленості РФ у військовому співробітництві з країнами СНД і негативно впливав на військову реформу була ситуація у військовій промисловості. В СРСР у виробництві військової техніки приймали участь більш ніж 7 тисяч підприємств і близько однієї тисячі знаходилось поза межами Росії. Крім того, в СРСР існувало 55 тисяч установ (підприємств, конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів), з яких 73% знаходилось в РФ, 14% – в Україні, інші 13% розподілялись по республіках в обсягах від 3% до менше ніж 1% [28]. Спроби відмовитись від кооперації з партнерами по СНД вели до підвищення ціни на російську військову продукцію та до зупинки виробництва.

Проте, незалежно від позиції РФ, зацікавленість в співпраці у військово-технічній галузі виявляли країни СНД. Незважаючи на наявність військового виробництва вони не мали можливості самостійно виробляти зброю, бо кінцеве виробництво, як правило, концентрувалося на території Росії. Створювати нове військове виробництво країни СНД в цілому виявились неспроможними. Тому відновлення виробництва зброї на власних підприємствах для переважної більшості країн СНД виявилось можливим, головним чином, через включення національного ВПК в процес російського виробництва продукції військового призначення.

Оцінюючи рівень впливу військового співробітництва країн СНД на розвиток військової реформи в РФ слід визначити міру ефективності прийнятих заходів. Як відмічав генеральний секретар Ради колективної безпеки СНД В.В. Земський: «...повномасштабному вирішенню завдань заважають дефіцит політичної волі, елементи взаємного упередження, а також відставання процесу практичної реалізації досягнутих домовленостей від процесу прийняття узгоджених рішень» [29]. Ці слова були висловлені дещо пізніше, але вони реально відображали і ситуацію 1992 – 1993 рр.

Розпад СРСР та утворення СНД у грудні 1991 р. визначили, з одного боку, бажання російського державного керівництва, за підтримки вищого військового командування, зберегти єдині Збройні сили на усьому пострадянському просторі. З другого боку – зростало прагнення нових незалежних країн колишніх республік СРСР збудувати національні армії. Особливу активність виявила Україна, яка після здобуття незалежності в серпні 1991 р. в рамках нового законодавчого простору наполегливо займалася розбудовою українського війська. Паралельно з Україною свої шляхи до національних армій торували інші нові держави. Спроби вищого політичного керівництва і військового командування РФ, російського суспільства зупинити цей процес не дали позитивних для них наслідків.

1. Ткаченко С.Л., Петерманн С. Сотрудничество стран СНГ в военной сфере и фактор НАТО. – СПб., 2001. – 242 с.
2. Август-91. – М., 1991. – 272 с.; Ельцин Б.Н. Роковой час. Обращение президента РСФСР. 20 августа 1991 г. // Август-91. – М., 1991. – С. 68 – 72.
3. Август-91. – М., 1991. – С. 194 – 196; Лебедь А. Спектакль назывался путч. Неизвестное об известном. Воспоминания генерала воздушно-десантных войск. – Тирасполь, 1993. – 48 с.; Баранец В. Ельцин и его генерали. Записки полковника генштаба. – М., 1998. – 544 с.

4. Голос України. – 1991. – 27 серпня.
5. Там само.
6. Военное сотрудничество. Сборник основных документов в области военного сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств / гл. ред. И.М. Коротченя. – М., 1996. – 237с.
7. Голос України. – 1991. – 20 грудня.
8. Красная звезда. – 1992. – 7 января.
9. Там же.
10. Там само. – 9 января.
11. Там само. – 21 января.
12. Вальтер Ф. Военно-политические и военно-промышленные аспекты внешней политики Москвы // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину. – К., 2002. – С. 38 – 47.
13. Красная звезда. – 14 января.
14. Там же. – 21 января.
15. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей // Голос України. – 1992. – 10 січня.
16. Военное сотрудничество. Сборник основных документов в области военного сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств.
17. Голос України. – 1991. – 18 января.
18. Там само. – 1992. – 2 квітня.
19. Красная звезда. – 11 апреля.
20. Там же.
21. Голос України. – 1992. – 25 серпня.
22. Красная звезда. – 19 апреля.
23. Российская газета. – 1992. – 9 мая; Красная звезда. – 9 мая.
24. Вальтер Ф. Военно-политические и военно-промышленные аспекты внешней политики Москвы // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину. – С. 3.
25. Красная звезда. – 19 мая.
26. Там же. – 23 мая.
27. Квасов А. Избавление от «комплекса неполноценности» // Независимая газета. – 2000. – 17 февраля.
28. Бендиктов М., Хрусталева Е. Интеграция военной индустрии стран СНГ // Международная экономика и международные отношения. – 1998. – № 12. – С. 135 – 148.
29. Россия сегодня. Политический портрет, 1985 – 1999 гг. Сборник документов / отв. ред. Б.И. Коваль. – М., 1991. – С. 11.

Галина Фартучна
(м. Київ)

СТУДЕНТИ МІСТА КИЄВА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (1900 – 1917 РР.): ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано вплив політичної кон'юнктури у різні періоди історії на характер і зміст вивчення студентського руху в Києві на початку ХХ ст.

Проанализировано влияние политической конъюнктуры в разные периоды истории на характер и содержание студенческого движения в Киеве начала ХХ в.